

1.1. Definicja dialektologii, jej przedmiot, zadania i podstawowe terminy

Autor: Halina Karaś

Dialektologia (grec. *diálektos* ‘sposób mówienia’ + grec. *logos* ‘słowo, nauka’) to – jak sama nazwa wskazuje – nauka o dialektach, ale w zależności od rozumienia tego podstawowego terminu definiuje się ją nieco inaczej. Na sposób jej widzenia wpływają też współczesne zmiany społeczno-ekonomiczne i kulturowe, które sprawiają, że zmienia się zarówno przedmiot badań dialektologii, jak i jej cele oraz metody badań i opisu. Tradycje dialektologii polskiej sięgają połowy XIX w., a jej powstanie i rozwój wiązały się z zainteresowaniami ludowością w okresie romantyzmu, z polityczno-społecznymi programami „pracy u podstaw” w okresie pozytywizmu czy też z młodopolską ludomanią. W tym czasie dialektologia rozwijała się w ścisłym związku z badaniami etnograficznymi (kultury ludowej) i folklorystycznymi. Klasyczna definicja dialektologii sformułowana przez Kazimierza Nitscha – twórcę polskiej dialektologii: „dialektologia (...) zajmuje się przeważnie tylko dzisiejszą geografją języka”; podkreślała przede wszystkim aspekt geograficzny (terytorialny) badań. Podobne ujęcia dominowały w pracach z II połowy XX wieku, np. w Encyklopedii języka polskiego zamieszczono lakoniczne określenie: „Dialektologia zajmuje się geograficznym zróżnicowaniem języka, a więc badaniem i naukowym opisem dialektów i gwar, tj. mowy ludności wiejskiej” [EJP 1991, 65]. Widać wyraźnie, że z tym ujęciem dialektologii wiąże się rozumienie dialekt i gwary jako mowy ludności wiejskiej, chłopskiej. W Encyklopedii języka polskiego – kompendium wiedzy polonistycznej – czytamy: „dialekt to mowa ludności wiejskiej pewnej dzielnicy kraju różniąca się od języka ogólnonarodowego i innych dialektów swoistymi cechami, głównie fonetycznymi i leksykalnymi, mającymi zwykle genezę w odległej przeszłości, sięgającej nawet okresu plemiennego” [EJP, 1991]. Podobnie definiowano gwarę, zaznaczając tylko różnice jej zasięgu wobec dialektu: „Gwara - mowa ludności wiejskiej z niewielkiego terytorium, przeważnie z kilku lub kilkunastu wsi, różniąca się od języka ogólnego i mowy sąsiednich okolic pewnymi cechami, głównie fonetycznymi i leksykalnymi, podrzędna w stosunku do dialektu” (EJP 105) Gwara jest terminem podrzędnym w stosunku do dialektu, niemniej jednak potocznie w ogólniejszym znaczeniu to w ogóle mowa wiejska. W wielu pracach dialektologicznych terminów dialekt – gwara używa się wymiennie (por. np. dialekt podhalański – gwara podhalańska). W tradycji polskiej dialektologii zaznaczyły się dwa główne nurty badań, z odmiennie widzianymi zadaniami. Celem badań Kazimierza Nitscha i jego kontynuatorów było zarejestrowanie możliwie najstarszego stanu dialektów ludowych, dotarcie do gwary czystej, pozbawionej wpływów języka ogólnego. Z kolei w nurcie badań statystyczno-socjologicznych wprowadzonych przez Witolda Doroszewskiego celem było uzyskanie na podstawie danych ilościowych dotyczących wymowy aktualnego stanu badanej gwary, a następnie przedstawienie kierunków i tendencji rozwojowych (zob. Szkoły dialektologiczne). Szersze ujęcia dialektologii, dialektu i gwary pojawiały się stopniowo wraz z poszerzaniem zakresu badań o nowe dialekty mieszane i zagadnienia integracji językowej na ziemiach zachodnich i północnych Polski, polszczyznę kresową oraz gwary miejskie i środowiskowo-zawodowe. W związku z tym pojawiły się terminy złożone, w których przymiotnik uściślał zakres dialektu, np. dialekt ludowy, miejski, kresowy itp. Wyróżniano zatem: dialektologię ludową, zajmującą się opisem dialektów ludowych, dialektologię miejską, której przedmiotem są dialekty (gwary) miejskie, oraz dialektologię społeczną, badającą gwary środowiskowe, zawodowe itp. Tak szerokie ujęcie dialektologii nie przyjęło się jednak na gruncie polskim, a za dyscyplinę naukową, której przedmiotem opisu są odmiany środowiskowo-zawodowe, uważa się socjolingwistykę. Szybkie przeobrażenia, które dokonują się współcześnie na wsi, pociągają za sobą również zmiany w zakresie języka. Przemiany struktury wykształcenia i zatrudnienia mieszkańców wsi, związany z tym zanik stosunkowo jednolitej kiedyś warstwy chłopskiej, wpływ mediów, zmiany standardu życia na wsi, łatwiejszy dostęp do oświaty i kultury – wszystkie te czynniki spowodowały, że dziś nie można już mówić o gwarze jako jedynym sposobie porozumiewania się ludności wiejskiej. Wielu dialektologów mówi więc o języku mieszkańców wsi, którzy często posługują się wymiennie polszczyzną ogólną i gwarą w zależności od sytuacji (zob. więcej w części zatytułowanej: Jaki jest dziś język wsi?). Zmiany te sprawiają, że współcześnie nie można już gwary definiować tak samo, jak jeszcze niedawno to czyniono. Jest to jedna z odmian języka, a nie jedyna odmiana, używana przez mieszkańców wsi, ukształtowana kiedyś w obrębie warstwy chłopskiej, ale dziś stosowana także przez wiele osób z wyższym czy średnim wykształceniem, które świadomie pielęgnują gwarę jako język swojego regionu – „małej ojczyzny”; widząc w gwarze jeden z podstawowych elementów tożsamości regionalnej. Przedmiotem badań dialektologii staje się więc już nie tylko gwara, lecz także ogólnie język mieszkańców wsi i współczesna sytuacja językowa wsi, w tym również zachodzące zmiany językowe, wpływ języka ogólnego, świadomość językowa, wartościowanie gwary itp.

Dialektologia (grec. *diálektos* ‘sposób mówienia’ + grec. *logos* ‘słowo, nauka’) to klasyczna autonomiczna dziedzina językoznawstwa mająca swoisty przedmiot badań, własną metodologię, bogatą tradycję i znaczący dorobek [por. Kowalikowa 2002, 243]. Mimo tego nie ma

pełnej zgodności co do jej przedmiotu badań ani terminologii, co może się wiązać z jej rozległymi merytorycznymi i metodologicznymi powinowactwami, m.in. z historią i kulturą języka, pragmatyką i socjolingwistyką [por. Walczak 2001, 23]. Dialektologia to – jak sama nazwa wskazuje – nauka o dialektach, ale w zależności od rozumienia tego podstawowego terminu definiuje się ją nieco inaczej [por. Dunaj 1996, Okoniowa 2002]. Na sposób jej widzenia wpływają też współczesne dynamiczne zmiany społeczno-ekonomiczne i kulturowe, które sprawiają, że modyfikacji podlega zarówno przedmiot badań dialektologii, jak i jej cele oraz metody badań i opisu. Dialektologia – jak to podkreśla Kwiryna Handke – ma specjalny charakter i szczególne miejsce w językoznawstwie, nie jest tylko jego działem, ale winna być rozumiana szerzej, jako część językoznawstwa, mająca dużą samodzielność, opartą na specyfice przedmiotu i metod oraz na rozległości zakresu badań, a także na rozbudowanych, sobie tylko właściwych stosunkach z innymi naukami; [1986, 45]. Dialektologia musi bowiem w dużym stopniu uwzględniać – oprócz czynników wewnątrzjęzykowych – także zewnątrzjęzykowe oraz pozajęzykowe. Tradycje dialektologii polskiej sięgają połowy XIX w., kiedy to jej powstanie i rozwój wiązały się z zainteresowaniami ludowością w okresie romantyzmu, z polityczno-społecznymi programami i pracami w okresie pozytywizmu, czy też z młodopolską ludomanią. W tym czasie dialektologia rozwijała się w ścisłym związku z badaniami etnograficznymi (kultury ludowej) i folklorystycznymi. Klasykzna definicja dialektologii sformułowana przez Kazimierza Nitscha [Nitsch 1957, 7] – twórcę polskiej dialektologii: „dialektologia (...) zajmuje się przeważnie tylko dzisiejszą geografiją języka”; podkreślała przede wszystkim aspekt geograficzny (terytorialny) badań. Podobne ujęcia dominowały w pracach z II połowy XX wieku, np. w Encyklopedii języka polskiego zamieszczono lakoniczne określenie: „Dialektologia zajmuje się geograficznym zróżnicowaniem języka, a więc badaniem i naukowym opisem dialektów i gwar, tj. mowy ludności wiejskiej”; [EJP 1991, 65]. Z tym ujęciem dialektologii wiąże się rozumienie dialektu i gwary jako mowy ludności wiejskiej, chłopskiej. O różnicach w ich rozumieniu przekonują przytoczone niżej określenia dialektu, które są sobie bliskie, ale nacisk położono na nieco inne elementy definicyjne. W Encyklopedii języka polskiego – kompendium wiedzy polonistycznej – czytamy: „dialekt to mowa ludności wiejskiej pewnej dzielnicy kraju różniąca się od języka ogólnonarodowego i innych dialektów swoistymi cechami, głównie fonetycznymi i leksykalnymi, mającymi zwykle genezę w odległej przeszłości, sięgającej nawet okresu plemiennego”; [EJP, 1991]. Podobna definicja znajduje się w Słowniku terminologii językoznawczej: „dialekt to odmiana języka ogólnonarodowego wyróżniająca się pewnymi cechami fonetycznymi lub fonologicznymi i leksykalnymi, rzadziej morfologicznymi i składniowymi, używana na określonym terytorium i przez określoną warstwę społeczną (np. chłopską)”; [Gołąb, Heinz, Polański 1968]. Podobnie definiowano gwarę, zaznaczając tylko różnice jej zasięgu wobec dialektu: „Gwara – mowa ludności wiejskiej z niewielkiego terytorium, przeważnie z kilku lub kilkunastu wsi, różniąca się od języka ogólnego i mowy sąsiednich okolic pewnymi cechami, głównie fonetycznymi i leksykalnymi, podrzędna w stosunku do dialektu”; [EJP 105] czy wcześniejsze określenie Karola Dejny: „Gwara – mowa chłopów danej okolicy kraju, różniąca się od innych gwar szeregiem cech gwarowych”; (Dejna 1993, 12). W definicjach tych akcentowany jest czynnik socjologiczny („mowa chłopów”, „mowa ludności wiejskiej”) oraz geograficzny (ograniczenie do niewielkiego obszaru), a także podrzędność gwary w stosunku do dialektu. Gwara jest terminem podrzędnym w stosunku do dialektu, niemniej jednak potocznie w ogólniejszym znaczeniu to w ogóle mowa wiejska. Należy o tym pamiętać, gdyż w wielu pracach dialektologicznych, podobnie jak i w pracach twórcy dialektologii polskiej, terminów dialekt – gwara używa się wymiennie (por. np. dialekt podhalański – gwara podhalańska), mimo podejmowanych prób ścisłego ich rozgraniczenia [por. np. Dejna 1998]. Historyczno-socjologiczne ujmowanie dialektu i przedmiotu badań dialektologii znajduje się w pracach Witolda Doroszewskiego, według którego: „Dialekt jest to mowa miejscowości niezajmującej na obszarze pewnego państwa lub narodu stanowiska dominującego pod względem kulturalno-politycznym”; [Doroszewski 1953]. Badacz stwierdza, że różnice między pojęciem nadrzędnym, jakim jest język, a podrzędnym, jakim jest dialekt sprowadzają się do faktów natury historyczno-społecznej. Jego zdaniem: „Problematyka dialektologii jest (...) na wskroś socjologiczna – zarówno w zakresie podstawowych pojęć, jak w każdym szczegółowym fakcie, z którym ma do czynienia dialektolog”; [Doroszewski 1953 I, 2]. W konkluzji stwierdza: „Przedmiotem dialektologii jest badanie dialektów i procesów ich historycznej integracji z językami narodowymi”; [Doroszewski 1953 IV, s. 6]. Podkreśla również, iż centralny punkt problematyki dialektologicznej stanowi zagadnienie stosunku mowy jednostkowej do mowy środowiska. Na traktowaniu tego punktu jako centralnego oparta jest metoda ilościowa. W innej pracy wyraźnie mówi: „Dialektologia jest badaniem mowy jednostek: w każdej mowie jednostkowej stwierdzamy współistnienie elementów różnorodnych i chwiejność w ich zakresie. Poprzez chwiejność fonemów (dźwięków mowy) dają się dostrzec tendencje artykulacyjne – dziedzictwo dawnych wspólnot językowych. Stopień natężenia tych tendencji i ich względną wagę historyczną można mierzyć za pomocą metody, której przedstawieniu poświęcony jest niniejszy artykuł”; [Doroszewski 1962

(1935), 380]. Tę definicję dialektologii rozwija, uzupełniając ją o aspekt geograficzny i statystyczny, w kolejnym artykule, gdzie stwierdza: „Dialektologię można określić jako badanie mowy jednostek dokonywane w skali masowej i z uwzględnieniem momentów geograficznych” [Doroszewski 1962 (1957), 451]. Inną definicję dialektu o charakterze genetyczno-systemowym i w związku z tym dialektologii proponuje Karol Dejna, według którego: „dialekt to odmiana języka etnicznego, odznaczającego się zespołem cech dialektalnych, czyli innowacji w rozwoju tego języka, wytworzonych i upowszechnionych w obrębie chłopskiej zbiorowości zamieszkującej ograniczoną część terytorium etnicznego” [Dejna 1984, 55] czy w innym miejscu: „dialekt, który pojmujemy jako typ języka odznaczający się zespołem cech dialektalnych, jakie koncentrują się na pewnej części terytorium językowego oraz współdecydują o wyodrębnieniu się etnicznej grupy ludnościowej od jej pobratymców. Dialekt przeto jest zmienioną w zakresie danego zespołu cech dialektalnych częścią języka etnicznego” [Dejna 1993, 14]. Najnowsze określenie gwary autorstwa Karola Dejny brzmi następująco: „Gwara to odmiana języka ogólnonarodowego (eticznego), pojmowanego w duchu strukturalistycznego pojęcia „langue”, które rozumiemy jako społecznie wytworzony i uznany, wspólny wszystkim członkom, warstwom i grupom danej społeczności językowej, przekazywany z pokolenia na pokolenie, abstrakcyjny system fonologiczno-gramatyczny, a zatem zespół norm, będących dyrektywami stosowania tego systemu przy tworzeniu komunikatów językowych (tekstów) w toku porozumiewania się za pomocą znaków językowych (wyrazów)” [Dejna 1998, 14]. Dialekt natomiast – według Karola Dejny – „nie jest odrębnym od gwary tworem językowym, lecz umownym określeniem ugrupowania sąsiadujących ze sobą gwar o określonym zespole jednorodnych, zazwyczaj nie występujących na terytorium przyległego dialektu cech gwarotwórczych” [1998, 17]. Te cechy gwarotwórcze badacz nazywa innowacjami dialektalnymi. W tym strukturalistycznym ujęciu gwary nie podkreśla się już tak aspektu socjologicznego jak poprzednio („mowa chłopów danej okolicy kraju, różniąca się od innych gwar szeregiem cech gwarowych” [Dejna 1978, 1; 1993, 12]), choć czynnik społeczny zostaje uwzględniony. Nacisk jednak kładzie na systemowość gwary („system fonologiczno-gramatyczny”), co również przejawia się w jego pracach, w których badacz koncentruje się na analizie zjawisk najbardziej systemowych – fonetycznych i gramatycznych [Dejna 1993, Dejna 1998]. Dialektologia – w jego ujęciu – to zatem dziedzina, dział językoznawstwa, który bada, opisuje gwary i ich zespoły zwane dialektami [Dejna 1998, 14]. Dla wyżej cytowanych definicji dialektu i gwary istotne są pojęcia: cecha dialektalna i cecha gwarowa, które się pojawiają jako ważne ich składniki. Cecha dialektalna to właściwość mowy użytkowników danego dialektu, różnicująca go w porównaniu z językiem ogólnym lub innymi dialektami. Podstawą uznania faktu językowego za cechę dialektalną jest powszechność jego występowania w idiolektach reprezentujących ten dialekt. Cechy dialektalne składają się na system językowy dialektu i decydują o jego odrębności bądź podobieństwie do systemów innych dialektów. Wyróżniamy je, stosując metody badań statystycznych. Cechy dialektalne występują we wszystkich warstwach strukturalnych systemu językowego (fonetyka, fleksja, składnia, słowotwórstwo, leksykologia, frazeologia). Ponieważ dialekty są odmianami języka ograniczonymi terytorialnie, więc i cechy dialektalne mają ograniczony zasięg. Przedstawianiem graficznym ich zasięgów w postaci wykresów na mapach zajmuje się dialektografia, geografia lingwistyczna. Tradycyjnie wykresy cech dialektalnych dzielimy na trzy podstawowe typy: izofony (fonetyka i fonologia), izomorfy (morfologia), izoleksy (słownictwo). W odniesieniu do polskich dialektów ludowych cechy dialektalne układają się w trzy grupy [por. DiGP 1995, 23]: I. Cechy ogólnodialektalne charakteryzujące większość dialektów ludowych, np. samogłoski ścieśnione, spółgłoski protetyczne, skrócone formy wyrazowe – trza, se = trzeba, sobie, alternacje w tematach słowotwórczych, sufiks k w zaimkach nieokreślonych (jakisik), przymiotniki dzierżawcze, zróżnicowanie słowotwórcze nazwisk (nazw) żon i dzieci, wyrównania analogiczne w koniugacji czasowników zakończonych na eć, yć, formy – pluralis maiestaticus i indykatywne grzecznościowe formy w Imn., końcówka -ów w D. Imn. rzeczowników, nadmiar zaimków anaforyczno-wskazujących, partykuła ano na początku wypowiedzeń). II. Cechy dzielące dialekty ludowe na dwa kompleksy terytorialno-językowe lub kilka zespołów (np. mazurzenie, fonetyka międzywyrazowa, uproszczenie grupy st□ wymowa grupy śr, źr, zanik r w prefiksie roz, iteratywny formant czasowników -ować, sufiks rzeczownikowy -ak w funkcji tworzenia nazw istot młodych, końcówka ma w 1. os. Imn. czasu przeszłego, imiesłowy przysłówkowe w funkcji form. czasu przeszłego, pełne formy przyimków we, ze). III. Cechy charakteryzujące poszczególne dialekty i gwary ludowe (np. zmieszanie wymowy i oraz y, zmiana ił & rarr; ył, podwajanie s, ś i dysymilacja tych grup spółgłoskowych, depalatalizacja spółgłosek k’, g’, końcówka i w 2. os. lp. trybu rozkazującego, końcówka ge & rarr; yge w D. lp. przymiotników). Cecha gwarowa. Jeśli gwara traktowana jest jako wyodrębniająca się terytorialnie i językowo część dialektu, to wtedy przez cechę gwarową należy rozumieć właściwość mowy użytkowników danej gwary, różnicującą tę gwarę w porównaniu z językiem ogólnym lub innymi gwarami i dialektami, np. gwarowe spiskie byf (& larr; bych) w porównaniu z małopolskim dialektalnym południowo-zachodnim byk (& larr; bych) i dialektalnym śląskim bych (zob. Aoryst). Jeśli natomiast terminy gwara i dialekt traktowane są jako synonimy (por. Dialekt), to również pojęcie cechy gwarowej jest tożsame z pojęciem

cechy dialektalnej. Omawiając przedmiot badań dialektologii, Karol Dejna stwierdza, że „kierunek lingwistyki, określaną dotąd tradycyjnym terminem dialektologia (...) interesuje się szczególnie stanem, wzajemnymi stosunkami i pochodzeniem języków, którymi mówią ugrupowania starego osadnictwa ludności wiejskiej, zamieszkującej poszczególne regiony terytorium etniczno-językowego” [Dejna 1993, 11-12]. W obrębie tego kierunku językoznawstwa wyróżnił dwa działy: dialektografię i dialektologię, które scharakteryzował następująco: Dialektografia bada i przedstawia opisowo, kartograficznie czy nawet w postaci usystematyzowanych materiałów stan gwarowy, jaki w danym czasie panuje w poszczególnych punktach względnie na większych obszarach terytorium językowego, nie uwzględniając jednak przy tym genezy i ewolucji różnicowań językowych. Tak rozumiana dialektografia odpowiada dialektologii opisowej. Dialektologia wyjaśnia procesy różnicowania się cech językowych, bada ich genezę, prawa rozwoju i formułuje syntetyczne uogólnienia; za podstawę bierze opisany przez dialektografię stan gwarowy, posługuje się też badaniami historyczno-porównawczymi. Proponowane przez Karola Dejnę rozróżnienie: dialektologia – dialektografia nie przyjęło się powszechnie w polskiej nauce, choć bywa stosowane w pracach dialektologicznych (np. autorstwa F. Czyżewskiego, Z. Leszczyńskiego). Najczęściej zatem charakteryzowano dialektologię jako dyscyplinę językoznawczą, która zajmuje się geograficznym (terytorialnym) różnicowaniem języka oraz naukowym opisem dialektów i gwar ludowych. Taki też był dotychczas (i jest jeszcze) główny nurt badań dialektologicznych w Polsce. Dialektologię ujmowano przy tym jako pomocniczą dyscyplinę historii języka [Doroszewski 1953 IV, 6, Nitsch 1957, Okoniowa 2002a], która dostarcza „żywej, aktualnie sprawdzalnej wiedzy historycznej dokumentującej wygasłe w przeszłości w języku ogólnym procesy gramatyczne i leksykalne” [Lubaś] lub też – przy respektowaniu jej jako autonomicznej dyscypliny lingwistycznej – ukazywano jej rolę w stosunku do językoznawstwa historycznego [Dubisz 2001, Walczak 2001]. Główne cele już jednak były formułowane inaczej, gdyż Kazimierz Nitsch chciał odtworzyć i ukazać możliwie najstarszy stan, system ginącej gwary, a Witold Doroszewski – rozpoznać tendencje rozwojowe języka, ich uwarunkowania i ukazać kierunek ich rozwoju [por. Kupiszewski 2002]. Szersze ujęcia dialektologii, dialektu i gwary pojawiały się stopniowo wraz z poszerzaniem zakresu badań [por. Dunaj 1996, 22] o nowe dialekty mieszane i zagadnienia integracji językowej na ziemiach zachodnich i północnych Polski, polszczyznę kresową oraz gwary miejskie i środowiskowo-zawodowe. Należy podkreślić, że próby te spotkały się z ostrą krytyką, por. np. bardzo negatywną opinię o pracach streszczających tego typu poglądy jako przejawie „skrajnej niekompetencji metodologicznej i naukowej oraz chaosu terminologicznego” [Dejna 1998, 14] czy dyskusję dotyczącą terminu dialekt kresowy między Karolem Dejną a Zofią Kurzową [Dejna 1984, Kurzowa 1985]. Szerokie rozumienie dialektologii jako nauki zajmującej się nie tylko dialektami i gwarami ludowymi, lecz także odmianami środowiskowymi, zawodowymi i gwarami miejskimi, które bywają nazywane odpowiednio dialektami (gwarami) środowiskowymi, zawodowymi i miejskimi, jest rzadkie. Koresponduje z tym szerokie ujmowanie dialektu, np. w Leksykonie Omegi. Dialekty i gwary polskie: „Dialekt (grec. διάλεκτος – sposób mówienia) to odmiana języka mówionego, używana na ograniczonym terytorium (w porównaniu z językiem ogólnym) przez określoną grupę (warstwę) społeczną, odróżniająca się od innych odmian pewnymi cechami fonetycznymi, gramatycznymi i słownikowymi. Dialekt jest zatem odmianą komunikatywną, która jest ograniczona językowo, terytorialnie i socjalnie. (...) Nowe treści zyskuje on przez dodanie określeń przymiotnikowych: dialekt kulturalny, ludowy, miejski, polonijny itp.” [DiGP 29]. W haśle dialekt ludowy autorzy ograniczają się natomiast do stwierdzenia, że jest to „mowa ludności wiejskiej poszczególnych regionów kraju” [DiGP 30]. W związku z taką definicją dialektu wyróżnia się: dialektologię ludową, zajmującą się opisem dialektów ludowych, oraz dialektologię miejską, której przedmiotem są dialekty (gwary) miejskie, oraz dialektologię społeczną (środowiskową), badającą gwary środowiskowe, zawodowe itp. Niekiedy wyodrębnia się również dział badań dialektologicznych koncentrujący się na opisie dialektów polonijnych i analizie polskich cech gwarowych występujących w idiolektach przedstawicieli zbiorowości polonijnych. Tak szerokie ujęcie dialektologii nie przyjęło się jednak na gruncie polskim, a za dyscyplinę naukową, której przedmiotem opisu są odmiany środowiskowo-zawodowe (socjolekty i profesjolekty) oraz język Polonii (ale nie polszczyznę kresową), uważa się socjolingwistykę. Dialektologię definiuje się więc jako naukę o dialektach i gwarach ludowych czy ogólniej o języku mieszkańców wsi. Włącza się też obecnie badania nad polszczyznę kresową. Nie oznacza to jednak, że jest ona tak samo (i była w przeszłości) rozumiana. Szybkie przeobrażenia, które dokonują się współcześnie na wsi, pociągają za sobą również zmiany w zakresie języka. Przemiany struktury wykształcenia i zatrudnienia mieszkańców wsi, związany z tym zanik stosunkowo jednolitej kiedyś warstwy chłopskiej, wpływ mediów, zmiany standardu życia na wsi, łatwiejszy dostęp do oświaty i kultury – wszystkie te czynniki spowodowały, że dziś nie można już mówić o gwarze jako jedynym sposobie komunikowania się ludności wiejskiej. Wielu dialektologów mówi więc o języku wsi [Kaś, Kurek 2001, 440] czy języku mieszkańców wsi [Sierociuk 2007]. Podkreśla się też zjawisko stosowania przez mieszkańców wsi wymiennie języka ogólnopolskiego i gwary w różnych sytuacjach komunikacyjnych (zob. więcej w części zatytułowanej: Jaki jest dziś język wsi?). Istotny jest fakt, że wiele osób – przedstawicieli młodego pokolenia z wyższym czy średnim wykształceniem

świadczenie kultywuje gwara jako język swojego regionu – „małej ojczyzny”, stanowiący jeden z elementów tożsamości regionalnej. Zmiany te sprawiają, że współcześnie nie można już gwary definiować tak samo, jak jeszcze stosunkowo niedawno to czyniono w drugiej połowie XX wieku. W związku z tym w definicji gwary należałoby uwzględnić te zjawiska i określić ją następująco: Gwara ludowa to mówiony wariant terytorialny (lokalny) języka narodowego, używany tylko na pewnym stosunkowo niewielkim terenie; jedna z odmian języka używana przez mieszkańców wsi, ukształtowana kiedyś w obrębie warstwy chłopskiej, podrzędna w stosunku do dialektu. Różni się ona wymową, cechami gramatycznymi (morfologicznymi, składniowymi) i słownictwem od języka ogólnego. W niedalekiej jeszcze przeszłości była to odmiana terytorialno-socjalna, czyli taka, której używano na pewnym obszarze i tylko w określonej warstwie społecznej – chłopskiej. Wielu badaczy zwraca dziś uwagę, że nie wystarcza tradycyjne widzenie przedmiotu badań dialektologii [Handke 1986, Kurek 1997, Kaś, Kurek 2001, Okoniowa 2003, Sierociuk 2007] ze względu na zmiany, jakie zaszły i ciągle zachodzą w społecznościach wiejskich. Przedmiotem badań staje się więc już nie tylko gwara, ale ogólnie język mieszkańców wsi i współczesna sytuacja językowa wsi, w tym również zachodzące zmiany językowe, badania różnicowania socjalnego środowisk wiejskich, unifikacji i zanikania gwar [Handke 1986, Kurek 1997, Pelcowa 1998, Zagórski 2001, Sierociuk 2007]. Najpełniej przedmiot badań współczesnej dialektologii przedstawiła Halina Pelcowa [2002, 390-391] w postaci wykazu zagadnień, którymi winni się zająć dialektolodzy. Uznała, że należałoby najpierw dokończyć opis tych podsystemów gwar, którym dotąd poświęcono zbyt mało uwagi (np. słowotwórstwu czy składni), a następnie badać:

- wpływ przemian społecznych i cywilizacyjnych ostatnich lat na mowę mieszkańców wsi;
- zachowania językowe użytkowników gwary w określonych sytuacjach komunikacyjnych z uwzględnieniem takich czynników pragmatycznych, jak: miejsce rozmowy, typ sytuacji (oficjalna – nieoficjalna), tematyka wypowiedzi;
- różnice pokoleniowe (z uwzględnieniem przyczyn pozostawiania niektórych cech i form gwarowych w języku mieszkańców wsi i reakcji na nowe słownictwo i nowe desygnaty);
- procesy integracji i interferencji językowej oraz mechanizmy prowadzące do dezintegracji gwary;
- wariantowość form we wszystkich podsystemach języka i różne jej aspekty, ujmowane w przekroju społecznym, pokoleniowym, terytorialnym;
- świadomość językową mieszkańców wsi i wartościowanie gwary;
- kompetencję językową i komunikacyjną użytkowników gwar i mieszkańców wsi posługujących się innymi odmianami polszczyzny;
- parafrazy ludowe, które pozwalają na badanie obrazu językowego i kulturowego wsi;
- połączony z językowym aspekt kulturowo-obyczajowy i wierzeniowy, uwzględniający specyfikę „małej ojczyzny”. Wspomnieć tu jeszcze należy na zakończenie syntetycznego przeglądu stanowisk dotyczących ujmowania dialektologii i jej przedmiotu o ugruntowanym w nauce polskiej rozróżnieniu dialektologii opisowej i historycznej. W obrębie dialektologii ze względu na to, czy przedmiotem badań są gwary współczesne, czy też ich stan w przeszłości, wyróżnia się: dialektologię opisową (synchroniczną) i historyczną (diachroniczną). Różnice między nimi wynikające z przedmiotu, celu i metod badań przedstawia poniższa tabela.

Dialektologia opisowa	Dialektologia historyczna
Przedmiot badań	dialekty współczesne
dialekty staropolskie	Cel badań
opis dialektów	rekonstrukcja staropolskiego
dzisiejszych	zróżnicowania dialektalnego
Metody badań	bezpośrednia
obserwacja mówionych	współczesnych gwar
ludowych	metoda filologiczna lub retrospektywna, albo obie
te metody łącznie,	bazuje jednak głównie na dawnych źródłach pisanych
Warto podkreślić, że niekiedy	opozycję stanowią tylko terminy dialektologia – dialektologia historyczna, co świadczy o
najbardziej w polskim językoznawstwie zakorzenionym	rozumieniu dialektologii jako nauki synchronicznej
zajmującej się opisem współczesnych dialektów ludowych.	Dialektologia historyczna jest obecnie
Dialektologia historyczna jest obecnie	pojmowana bardziej jako subdyscyplina historii języka niż dialektologii.
Dialektologia opisowa rozumiana	tradycyjnie zajmuje się zatem opisem współczesnego zróżnicowania terytorialnego dialektów ludowych,
opisem ich systemów językowych (cech dialektalnych i gwarowych) oraz ich wzajemnych relacji.	Dialektologia opisowa za podstawę swych analiz przyjmuje źródła audialne (nagrania) i graficzne (zapisy
tekstów gwarowych), dąży do ukazania zróżnicowania terytorialnego i językowego dialektów ludowych w	postaci map i wykresów. Metody dialektologii opisowej mają zatem charakter empiryczny, ponieważ
przedmiot badań jest bezpośrednio dostępny. Podstawowe znaczenie mają nagrania i zapisy tekstów	gwarowych, które powinny wiernie oddawać idiolekty osób posługujących się dialektami (gwarami). Z
tych względów w zbiorach tekstów gwarowych stosuje się pisownię fonetyczną. Teksty gwarowe powinny	odzwierciedlać wszystkie cechy dialektalne (a więc parole), a nie tylko cechy najważniejsze,
interpretowane systemowo (langue), ponieważ dopiero na podstawie ilościowej analizy wszystkich cech	można wyodrębnić empirycznie cechy najważniejsze. Druga technika badawcza polega na rejestrowaniu
materiału gwarowego według kwestionariuszy dialektologicznych (dotyczących cech fonetycznych,	morfologicznych, właściwości składniowych i zróżnicowania słownictwa). Ta metoda dialektologii opisowej
ma punkty wspólne z metodą ankietową stosowaną w socjologii i socjolingwistyce. Trzecia metoda	sprowadza się do sporządzania map językowych, dzięki czemu ukazuje się geograficzne zróżnicowanie

cech dialektalnych w postaci atlasów językowych (gwarowych). Materiał wyekscerpowany z tekstów gwarowych, bądź uzyskany metodą kwestionariuszową, może być opracowany leksykograficznie w postaci słowników gwarowych. Podstawą syntetycznych ujęć dialektów pol. są monografie gwarowe, zawierające opisy poszczególnych gwar i dialektów (zob. Jak badamy gwary?). Rozwój dialektologii historycznej przypada głównie na pierwszą połowę XX wieku. Jak określił to znakomity historyk języka polskiego, Witold Taszycki, przedmiot dialektologii historycznej to rozważania „na temat historii zarówno oddzielnych zjawisk dialektycznych, jak i mniejszych i większych ich zespołów w ramach jednego, kilku lub nawet wszystkich dialektów” [Taszycki 1956, 60]. Metody dialektologii historycznej są zróżnicowane. Dialektologia historyczna w swoich badaniach posługuje się dwiema podstawowymi metodami rekonstrukcji historycznodialektalnej, tj.: a) metodą filologiczną (analiza językowa zabytków), b) metodą retrospekcji (wnioskowanie na podstawie zjawisk typowych dla współczesnych gwar ludowych). Podstawa metody filologicznej to źródła pisane, w których zarejestrowane są cechy dialektalne bądź występują uwagi o dialektyzmach. Te dane stanowią materiał do odtwarzania historycznego układu terytorialnego dialektów. Językoznawcy – historycy języka i dialektolodzy w różnym stopniu stosują obie wymienione metody, a dyskusja nad ich zakresem stosowania przypadła głównie na lata 40.-50. XX wieku. Kazimierz Nitsch – twórca dialektologii polskiej uważał, że należy w tego typu badaniach dać „pierwszeństwo wnioskowi wyciągniętemu z zestawienia bezpośrednich faktów językowych dzisiejszych z badaniami historycznej antropogeografii” [Nitsch 1948, 121]. Cytowany już wyżej Stanisław Urbańczyk także podkreślał znaczenie metody retrospekcji, gdy w 1953 r., kiedy dialekty ludowe funkcjonowały jeszcze w szerokim zakresie i były stosunkowo dobrze zachowane, stwierdzał: „znajomość gwar pozwala umieścić fonetyczną stronę dawnego języka na właściwym tle. (…) Kto chce usłyszeć, jak mówili wielcy pisarze złotego wieku i ich ówczesni czytelnicy, powinien wyjechać na wieś, przede wszystkim wielkopolską i małopolską” [Urbańczyk 1953, 246]. Na wtórność i niekiedy zawodność stosowania tej metody w badaniach wskazywał wspomniany wyżej badacz dziejów polszczyzny, Witold Taszycki, który konstatował: „bardzo niewystarczająca i zawodna w badaniach historycznodialektalnych jest metoda retrospekcji. (...) Ograniczenie się do tej metody badawczej sprawia, że przy jej stosowaniu zubożamy zasób wiadomości, jakie byśmy chcieli uzyskać na temat osobliwości dawnych dialektów polskich czy też historii takiego lub innego zjawiska dialektycznego w dzisiejszym języku ludowym spotykanego” [Taszycki 1956, 67]. Jego zdaniem „...metody pracy, na jakich dialektologia historyczna ma się opierać: winny być takie same, których używa gramatyka historyczna” [tamże, 61]. Obaj znakomici badacze różnili się też w ocenie źródeł historyczno-dialektalnych. Według Kazimierza Nitscha podstawowa baza źródłowa dla poznania odmian terytorialnych w przeszłości to – XX-wieczne dialekty ludowe (teksty staropolskie to wg niego źródło „wartościowe, ale niezbyt obfite i rzadko kiedy zupełnie pewne”, krytycznie też odnosił się do dawnych wypowiedzi o ówczesnych dialektyzmach). Witold Taszycki natomiast za główne źródło wiedzy o polskich dialektach w przeszłości uznawał staropolskie teksty pisane i ówczesne opinie o dialektyzmach, a cechy współczesnych mu (lata 50.-60. XX w.) dialektów ludowych traktował jedynie pomocniczo, jako źródło tylko inspirujące i orientujące w tym, co było kiedyś. Oprócz analizy filologicznej dialektologia historyczna posługuje się – w mniejszym stopniu – także innymi metodami, zbliżonymi do tych, które stosuje się w gramatyce historycznej języka polskiego. Są to: 1) metoda historyczno-porównawcza, 2) metoda rekonstrukcji wewnętrznej. Metoda historyczno-porównawcza sprowadza się do wyboru starszego elementu spośród cech (składników) różnych dialektów ze sobą spokrewnionych. Metoda rekonstrukcji wewnętrznej zmierza do ustaleń, który z dwóch procesów (zjawisk, elementów) jest wcześniejszy chronologicznie, np. jeśli stpol. nie ulega mazurzeniu, to oznacza to, że mazurzenie było wcześniejsze niż proces utożsamiania się st z st , które mazurzeniu podlega (zaba, moze = żaba, może, ale ka , mo = rzeka, morze). Dialektologia historyczna służy również dla swych celów teorię falową, według której każda zmiana językowa powstaje w określonym punkcie geograficznym i rozchodzi się z niego we wszystkich kierunkach po obszarze zajęтым przez nosicieli danego języka. Teoria ta stanowi podstawę geografii lingwistycznej (językowej); pozwala również ustalać chronologię zjawisk, przyjmuje się bowiem, że cechy występujące na peryferiach – a niewystępujące w jego centrum – są archaizmami peryferycznymi, tzn. są chronologicznie wcześniejsze. Takim archaizmem peryferycznym jest np. akcent inicjalny w gwarze podhalańskiej i spiskiej wobec paroksytonicznego w pozostałych dialektach polskich. Niezależnie od różnych opinii obie podstawowe metody badawcze w połączeniu ze sobą wraz z metodami pomocniczymi pozwoliły na stosunkowo dobre poznanie przeszłości polskich dialektów. Stąd też ogólne wiadomości o szesnastowiecznych dialektach są w miarę pewne. Ustalono zostały podstawowe cechy je różnicujące, a także cechy wówczas powszechne. Pojęcie dialektologii, jej celów i metod zatem – jak wynika z powyższego krótkiego przeglądu – zmieniało się. W badaniach dialektologicznych można wyróżnić kilka nurtów (kierunków), które różnicują się chronologicznie. „Początkowo tryumfy święciła dialektologia retrospektywna skierowana ku przeszłości. W drugiej połowie obecnego stulecia (tj. XX w. – HK) coraz większe znaczenie zaczęła zyskiwać dialektologia synchroniczna stosująca metody socjolingwistyczne. W końcu dyscyplina ta łączy

się dziś z etnolingwistyką i lingwistyką kulturową, tworząc splot interdyscyplinarny. Jest to więc przykład ewolucji nauki, która musi ulegać przemianom wraz ze zmianami, jakie zachodzą w zewnętrznej rzeczywistości” [Rzetelska-Feleszko 2002, 109]. Więcej o metodologii badań dialektologicznych i kierunkach dialektologii: zob. Jak badamy i opisujemy gwary? Literatura Dejna Karol, 1978, Główne problemy dialektologii polskiej, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń ŁTN” XXXII, nr 2, Łódź, s. 1-10. Dejna Karol, 1993, Dialekty polskie, wyd. 2, przejrzone i poprawione, Wrocław-Warszawa-Kraków. Dejna Karol, 1998, Gwara i jej stosunek do innych odmian języka ogólnonarodowego, [w:] Teoretyczne, badawcze i dydaktyczne założenia dialektologii, pod red. S. Gali, Łódź, s. 13-22. Dejna Karol, 1984, W sprawie tzw. dialektów kresowych, „Język Polski” LXIV, s. 51-57. Doroszewski Witold, 1962 (1957), Dialektologia a metoda historyczno-porównawcza, (pierwodruk 1957), przedruk [w:] Studia i szkice językoznawcze, Warszawa 1962, s. 449-458. Doroszewski Witold, 1962 (1935), O statystyczne przedstawienie izoglos, (pierwodruk 1935), przedruk [w:] Studia i szkice językoznawcze, Warszawa 1962, s. 380-392. Doroszewski Witold, 1953, Przedmiot i metody dialektologii, „Poradnik Językowy” 1953, z. 1, s. 1-8, z. 2, s. 1-7, z. 3, s. 2-10, z. 4, s. 4-12. Dubisz Stanisław, 2001, Wiedza o współczesnych gwarach w badaniach z zakresu historii języka, [w:] Gwary dziś 1. Metodologia badań, pod redakcją Jerzego Sierociuka, Poznań, s. 7-15. DiGP - Dubisz Stanisław, Karaś Halina, Kolis Nijola, 1995, Dialekty i gwary polskie. Leksykon Omegi, Warszawa (skrót: DiGP). Dunaj Bogusław, 1996, Przedmiot i kierunki badań dialektologicznych, [w:] „Studia dialektologiczne” I, pod red. B. Dunaja i J. Reichana, Kraków, s. 21-29. EJP - Encyklopedia języka polskiego, 1991, pod red. S. Urbańczyka, Wrocław, (hasła: dialekt, dialektologia), (skrót: EJP). STJ - Gołąb Zbigniew, Heinz Adam, Polański Kazimierz, 1968, Słownik terminologii językoznawczej, Warszawa. Handke Kwiryna, 1986, Dialektologia i inne nauki, „Acta Universitatis Lodzianis. Folia Linguistica” 12, s. 37-46. Handke Kwiryna, 1993, Terytorialne odmiany polszczyzny, [w:] Encyklopedia kultury polskiej XX wieku, t. 2. Współczesny język polski, pod red. J. Bartmińskiego, Wrocław, s. 191-211. Kaś Józef, Kurek Halina, 2001, Język wsi, [w:] Najnowsze dzieje języków słowiańskich. Język polski, pod red. S. Gajdy, Opole 2001, s. 440-459. Kość Józef, 2003, Kazimierza Nitscha i Witolda Taszyckiego koncepcje rekonstrukcji historycznodialektalnej, [w:] Język polski. Współczesność. Historia, IV, pod red. W. Książek-Bryłowej, H. Dudy, Lublin, s. 269-284. Kowalikowa Jadwiga, O nowy wymiar dialektologii i dialektów w edukacji i w badaniach, [w:] Dialektologia jako dziedzina językoznawstwa i przedmiot dydaktyki, pod red. S. Gali, Łódź 2002, s. 243-250. Kupiszewski Władysław, 2002, Jeszcze o metodzie statystycznej Witolda Doroszewskiego, [w:] „Studia Dialektologiczne” II, pod red. J. Okoniowej i B. Dunaja, Kraków, s. 67-72. Kurek Halina, 1997, Tradycje badań dialektologicznych a przemiany językowe [w:] Tradycje badań dialektologicznych w Polsce, pod red. H. Sędziak, Olsztyn, s. 129-133. Kurzowa Zofia, 1985, O polskich dialektach kresowych, „Język Polski” LXV, s. 99-108. Lubaś Władysław, 1983, Dialektologia miejska. Przedmiot. Zakres. Metoda, Język Polski 63, z. 4-5, s. 268-284. Nitsch Kazimierz, 1957, Dialekty języka polskiego, Wrocław. Nitsch Kazimierz, 1948, Co to jest dialektologia historyczna?, BPTJ 1958, VIII, s. 119-122; przedruk: [w:] tegoż, Wybór pism polonistycznych, t. IV: Pisma dialektologiczne, Wrocław-Kraków 1958, s. 253-254. Nitsch Kazimierz, 1958, Co wiemy naprawdę o dialektach ludowych XVI wieku?, [w:] tegoż, Wybór pism polonistycznych, t. IV: Pisma dialektologiczne, Wrocław-Kraków, s. 387-406. Okoniowa Joanna, 2002a, Dialektologia na usługach prac historycznojęzykowych i porównawczych, [w:] „Studia Dialektologiczne” II, pod red. J. Okoniowej i B. Dunaja, Kraków, s. 81-87. Okoniowa Joanna, 2002, Zmiany w pojmowaniu dialektu i dialektologii, [w:] Dialektologia jako dziedzina językoznawstwa i przedmiot dydaktyki, pod red. S. Gali, Łódź, s. 373-378. Pelcowa Halina, 2002, Dialektologia wobec wyzwań XXI wieku, [w:] Dialektologia jako dziedzina językoznawstwa i przedmiot dydaktyki, pod red. S. Gali, Łódź, s. 383-392. Pelcowa Halina, 1998, Zmiany językowe jako problem badawczy współczesnej dialektologii, [w:] Teoretyczne, badawcze i dydaktyczne założenia dialektologii, pod red. S. Gali, Łódź 1998, s. 105-117. Rzetelska-Feleszko Ewa, 2002, Spojrzenie byłego dialektologa, [w:] „Studia Dialektologiczne” II, pod red. J. Okoniowej i B. Dunaja, Kraków 2002, s. 105-109. Sierociuk Jerzy, 2005, Problemy współczesnej dialektologii, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” LXI, Kraków, s. 67-76. Sierociuk Jerzy, 2007, Język mieszkańców wsi czy gwara? Problem nie tylko teoretyczny, „Prace Filologiczne” LII, 2007, s. 527-534. Smułkowa Elżbieta, 2002, Pogranicze językowe jako przedmiot badań dialektologii, [w:] „Studia Dialektologiczne” II, pod red. J. Okoniowej i B. Dunaja, Kraków 2002, s. 89-103. Witold Taszycki, 1956, Co to jest dialektologia historyczna?, ZNUJ 9. Filologia nr 2. Prace Językoznawcze, s. 59-71; przedruk: tegoż, Rozprawy i studia polonistyczne. T. II, Dialektologia historyczna i problem pochodzenia polskiego języka literackiego, Wrocław – Kraków – Warszawa 1961. Stanisław Urbańczyk, 1953, Jaką polszczyzną mówił Jan Kochanowski i jego rówieśnicy? (pierwodruk 1953), przedruk [w:] tegoż, Prace z dziejów języka polskiego, Wrocław.. 1979. Taszycki Witold, 1956, Co to jest dialektologia historyczna?, [w:] „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, Filologia, z. 2., s. 59-71. Urbańczyk Stanisław, 1983, Zarys dialektologii polskiej, Warszawa. Walczak Bogdan, 2001, Dialektologia a językoznawstwo historyczne, [w:] Gwary dziś 1.

Metodologia badań, pod redakcją Jerzego Sierociuka, Poznań, s. 17-23. Zagórski Zygmunt, O różnych metodach badań dialektologicznych, [w:] Gwary dziś. 1. Metodologia badań, pod red. Jerzego Sierociuka, Poznań 2001, s. 25-31. Zagórski Zygmunt, Gwara z punktu widzenia teoretycznego i praktycznego, [w:] Teoretyczne, badawcze i dydaktyczne założenia dialektologii, Łódź 1998, s. 23-29. 1 Przebieg tej dyskusji szczegółowo referuje Józef Kość [Kość 2003].